

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ

Грукач Вікторія Олександрівна –
аспірант Переяслав-Хмельницького
державного педагогічного університету

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ТА ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ В КИЇВСЬКОМУ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Розглянуто законодавчу діяльність уряду Російської імперії та практику київського, волинського, подільського генерал-губернаторів, які мали сприяти подоланню польського впливу на Правобережній Україні й обмеженню польського землеволодіння.

Ключові слова: уряд; генерал-губернатор; оренда; землеволодіння; нормативно-правові основи; русифікація.

Рассмотрена законодательная деятельность правительства и практика киевского, волынского, подольского генерал-губернаторов, которые должны были способствовать преодолению польского влияния на Правобережной Украине и ограничению польского землевладения.

Ключевые слова: правительство; генерал-губернатор; аренда; землевладение; нормативно-правовые основы; русификация.

We consider the legislative activities of the government of the Russian Empire and the practice of Kiev, Volhynia, Podolia General-governors who have to bridge the Polish influence in Right-Bank Ukraine and Poland limiting tenure.

Keywords: government; the Governor-General; rental; ownership; regulatory and legal framework; Russification.

Політика уряду Російської імперії в українських губерніях, зокрема правобережних, у другій половині ХІХ ст. досліджувалась і продовжує досліджуватися вітчизняними й зарубіжними вченими [1].

Метою статті є висвітлення особливостей реалізації у правобережних українських губерніях (Київській, Волинській, Подільській, що були після поразки польського повстання 1830–1831 рр. об'єднані в Київське генерал-губернаторство) у другій половині ХІХ ст. права на землеволодіння і землекористування.

Серед заходів царського уряду, спрямованих на русифікацію ополяченої Правобережної України, першість займало врегулювання важливого й болючого земельного питання. Влада намагалась використати наявний у регіоні соціальний антагонізм між поміщиками-поляками й

селянами-українцями, які становили переважну більшість населення краю. З-поміж 5,48 млн населення трьох правобережних українських губерній у 1863 р. українські селяни становили 4,64 млн. [2, с. 25–36].

Під час проведення селянської реформи 1861 р. в українських губерніях діяли як спільні для всіх губерній Російської імперії законодавчі акти, так і низка призначених лише для українських губерній указів та постанов. Зокрема, у трьох місцевих положеннях, дія яких поширювалась на українські землі, відбилася та специфіка відносин між поміщиками й селянами, що історично склалася в різних районах України. Так, особливою рисою поземельного упорядкування поміщицьких селян Правобережної України (що визначалося спеціальним місцевим положенням для Київської, Подільської та Волинської губерній) було те, що в його основу лягли Інвентарні правила, затверджені 26 травня 1847 р. та 29 грудня 1848 р., згідно з якими селянам залишався у постійне й безстрокове користування наділ так званої «мирської землі».

Ст. 38 Положення для правобережних губерній визначала, що вся «мирська» земля поділялася на корінний наділ і додатковий. До першого наділу належали: садибна, польова піша земля, а для тяглих також і додаткова ділянка, що була рівна одній пішій (ст. 39). Величина наділу визначалася залежно від категорії місцевості та складала від 4,5 до 9,5 десятин. Додатковий наділ, згідно з Положенням, становила та земля, що надавалася понад корінний наділ. Подвірні ділянки мали переходити у спадок відповідно до місцевих звичаїв, і могли передаватись у постійне користування іншому селянинові цієї ж громади за її згодою.

Під час реформи селянам надавалося право на отримання повного інвентарного наділу. Якщо траплялося, що фактичний наділ був менший, ніж інвентарний, селяни могли подавати клопотання мировому посереднику про повернення в їх користування відрізаної поміщиками «мирської землі». Але варто сказати, що реалізувати цю можливість селянам було складно, оскільки для цього потрібно було клопотання від усього сільського товариства та наявність певних доказів зменшення поміщиками розміру інвентарного наділу. Досить часто така непослідовність урядової політики в селянському питанні призводила до суперечок і непорозумінь.

Пізніше організація поляками нового повстання 1863 р., під час якого вони намагалися заручитися підтримкою місцевого населення, унесла зміни в «Загальне положення» реформи 1861 р. Після придушення польського повстання 1863 р. царською владою до здійснення селянської реформи у Правобережній Україні було видано додатково ще близько десяти законодавчих актів. «Местное Положение для губерний Юго-Западного края – Киевской, Подольской и Волынской» було замінене «Правилами о прекращении обязательных отношений крестьян к их помещикам в девяти западных губерниях». «Основаниями наделения помещичьих крестьян в губерниях Северо-Западного и Юго-Западного края», що були прийняті 25 квітня 1865 р., усі селяни переводилися на

викуп, а уставні грамоти замінювалися викупними актами, що склалися на основі уставних грамот після їх перевірки.

Отже, у новій політичній ситуації колишні поміщицькі селяни у правобережних українських губерніях відразу зараховувалися до розряду селян-власників з установленням сплати викупних платежів у вигляді оброку державній скарбниці в 1863 р.

Приймалося рішення про порядок розгляду справ, що виникали в Південно-Західному краї «за колишніми викупними договорами й за новими викупними угодами». Згідно з ним, селянам надавалося право оскаржити навіть ті викупні угоди, що були затверджені Головною викупною установою до 30 липня 1863 р. Усі подібні рішення було прийнято у зв'язку з тим, що під час укладання викупних угод було допущено багато порушень.

Зауважимо, що, згідно з указом від 30 липня 1863 р., селянам правобережних губерній було повернуто всі відібрані в них після інвентарної реформи 1848 р. землі з деякими додатковими прирізками, унаслідок чого селянські надільні землі збільшилися порівняно з 1861 р. на 24,8 %.

Після придушення польського повстання 1863–1864 рр. царський уряд послідовно став на шлях різнобічних обмежень поляків. А оскільки основою могутності поляків у краї служила їх земельна власність, то урядом і місцевою владою було вжито заходів, спрямованих на зменшення польського землеволодіння та зростання кількості землевласників з російського населення. 25 квітня 1863 р. Міністерство державного майна видало циркуляр про накладення секвестру на маєтки учасників польського повстання. У Правобережній Україні цей процес продовжувався протягом 10 років: з квітня 1863 р. по травень 1873 р. 5 березня 1864 р. було видано закон про пільгове придбання особами російського походження державних і приватних земель у Південно-Західному краї [3]. 23 липня 1864 р. було затверджено інструкцію про порядок продажу казенних земель у західних губерніях особам російського походження. Згідно із законом, на пільгових умовах і за низькими цінами уряд продавав державні землі російським поміщикам, переважно чиновникам та службовцям, які прибули в край у період придушення повстання та після нього [4, с. 24]. Так, станом на 1880 р. на підставі цього закону їм було продано 143,8 тис. десятин землі. До них перейшла й частина конфіскованих земель польських поміщиків. Для полегшення купівлі землі російськими чиновниками згодом було створено спеціальний поземельний банк, для якого було виділено пільговий кредит у розмірі п'ять млн рублів.

Намагаючись активізувати процеси переходу земельної власності, київський генерал-губернатор О. Безак направив Міністру державного майна свої міркування про заходи посилення серед місцевого населення «руського елемента», які було передано на обговорення особливої комісії під головуванням князя Гагаріна. За дослідженням зазначеної комісії, у західних губерніях проживало досить мало поляків, однак вони завдяки своєму майновому становищу, організованості й політичним традиціям були тією силою, що паралізувала всі зусилля уряду, спрямовані на обрусіння краю. Комісія розробила заходи, які були затверджені

Олександром II і стали законом від 10 грудня 1865 р., що забороняв особам польського походження придбання поміщицьких володінь у цьому краї іншими шляхами, окрім успадкування за законом. Крім того, уводився порядок укладення актів на перехід маєтків до російських власників [5]. Безумовно, головна передумова дієвості такого указу вбачалася владою у послідовному здійсненні фінансового тиску на польських землевласників, що підштовхувало б їх до вимушеного продажу маєтків. Уже із січня 1866 р. на Правобережжі створюються оперативні комітети для перевірки прибутків і для здійснення таксації маєтків. Упродовж першої половини 1866 р. тут було врегульовано стягнення 10 % спеціального податку від річного прибутку польських маєтків, рішення про який було прийнято ще в січні 1864 р. Податковий прес дещо послабився у 1868 р., коли податок було зменшено до 5 % від річного прибутку.

Владою було окреслено також дворічний термін, протягом якого заслані власники секвестрованих маєтків мали право продати їх росіянам. Згодом уточнялося, що непродані маєтки переоцінюватимуться й виставлятимуться на публічні торги, у разі ж непродажу – відбиратимуться до державної казни. Порядок переходу маєтків до Міністерства державних маєтностей узгоджувався з генерал-губернатором і вносився на розгляд Комітету міністрів. Під наглядом генерал-губернатора діяло Товариство покупців маєтків у західних губерніях, яке було створено для прискорення процесів переходу власності в російські руки. Оскільки процес ішов повільними темпами, 20 січня 1867 р. було оприлюднено Положення Комітету міністрів, в основу якого лягли клопотання київського та волинського генерал-губернаторів О. Безака й К. Кауфмана про звільнення учасників купівлі-продажу від сплати податків. Дозвіл на продаж дрібних маєтків (вартістю до тисячі рублів) міг давати генерал-губернатор. Про пільги росіянам під час купівлі земельної власності йшлося ще в кількох Положеннях Комітету міністрів, зокрема від 11 жовтня та 20 грудня 1868 р. Такими кроками влади польському землеволодінню в Правобережній Україні було завдано серйозних утрат, хоча поляки й намагалися будь-якими шляхами обійти заборони, зокрема: брати помістя в довгочасну оренду, не ділити їх між спадкоємцями, здавати під заставу іншим полякам.

Проведений нами аналіз здійснення селянської реформи у правобережних українських губерніях свідчить, що загострення політичної ситуації та активізація польського національно-визвольного руху зумовили на Правобережжі більш вигідні порівняно з іншими українськими губерніями умови наділення селян землею. Указом від 30 липня 1863 р. селянам було повернуто лише частину забраної в них раніше землі. Земельне реформування 1861 р. застало переважну частину селян уже на тій землі, що була визначена їм інвентарними правилами.

Скасовуючи кріпосне право, уряд Олександра II поширив головні положення реформи 1861 р. на удільних і державних селян. Спеціальне положення від 26 червня 1863 р. зазначало, що всі удільні селяни впродовж

двох років переводилися до розряду селян-власників. Їм надавалося право негайного викупу наділу, що значився за ними в табелях поземельного збору податків. У тих місцях, де таких табелів не було, розмір наділу визначався за вищою або указною нормою, установленою для цієї місцевості. Зазначимо, що розроблення проектів законів про державних селян затягнулося на декілька років і це було пов'язано з польським повстанням 1863–1864 рр. та проведенням додаткових реформ у «приєднаних від Польщі губерніях».

Закони про державних селян було видано лише 18 січня та 24 листопада 1866 р. Згідно із законом від 18 січня 1866 р., селяни вилучалися з відання Міністерства державного майна і підпорядковувалися в адміністративному відношенні загальним губернським, повітовим і місцевим селянським установам, створеним під час реформи 1861 р. Для реалізації цього визначався термін у шість місяців. Відповідно до закону від 24 листопада 1866 р., визначався порядок поземельного устрою селян, за ними закріплялися ті землі й угіддя, що перебували в їх користуванні, але не більше восьми десятин на рев'язку душу в малоземельних та 15 десятин – у багатоземельних місцевостях. Специфіка реалізації реформи у Правобережній Україні полягала в тому, що в цих українських губерніях вводився обов'язковий викуп державними селянами земельних наділів, а під час визначення розміру щорічних викупних платежів за основу було взято збільшену на 10 відсотків суму оброчного податку, установлену спеціальними люстраційними комісіями. Поземельне облаштування державних селян у західних губерніях загалом було завершено до середини 70-х рр. XIX ст. Загалом було наділено землею 944 284 осіб, що проживали в 14 242 поселеннях.

У результаті проведення реформи 29,5 % державних селян західних і південно-західних губерній одержали наділи до чотирьох десятин.

Ще однією особливістю проведення селянської реформи у Правобережній Україні стало те, що, на відміну від інших губерній, тут, згідно з указом 1864 р., в усіх маєтках, де не було розверстки між поміщицькою і надільною землею, за селянами було визнано право користуватися сервітутами. Зокрема, у Київській і Подільській губерніях сервітутами користувалися 54 % усіх селянських дворів, у Волинській – 71 % [6, с. 588]. Найпоширенішою формою сервітутів були: толока, спільний вигін, сінокіс і випас худоби в лісах поміщиків, ловля риби в поміщицьких ставках та ін. Усього на Правобережжі налічувалось до 20 різних видів сервітутів, і впродовж 70-х рр. XIX ст. активно проявлялися конфлікти, пов'язані з неправильно складеними актами про власність, що стосувалися сервітутів, а польські землевласники для їх розв'язання зверталися до військової сили. Проаналізовані нами звіти губернаторів свідчать про неспроможність влади зробити вибір між польськими поміщиками й українським селянством. Під тиском об'єктивних обставин 26 березня 1869 р. Олександр II підписав указ, відповідно до якого мало розпочатися розроблення положення про «розверстання» сервітутів.

Зазначимо, що однією з найбільш конфліктних сервітутних проблем (після лісових сінокосів) у Правобережній Україні було право спільного випасу худоби селян на поміщицьких толоках. Проблема сервітутів залишалася актуальною на Правобережжі й на початку ХХ ст.

Не виправдало себе й так зване «коштне межування» в Київській і Волинській губерніях 1878–1880 рр., яке ще більше ускладнило ситуацію: межування за рахунок поміщиків відбувалося без компенсацій за колишні сервітутні права селян, що викликало, звичайно, хвилю протестів, а 1880 р. коштні межування припинилися. У 1891 р. було видано указ, за яким дозволялося коштне межування лише за умови: право випасу худоби на землях і в лісах поміщика та інші сервітуту селян там, де вони існували, цим межуванням не припинялися. Отже, земельна проблема залишалася гострою, царська влада була змушена знову повернутися до питання сервітутів. Два міністерства, внутрішніх справ та юстиції, за участі керівників місцевої адміністрації в 1891 р. провели «особливу нараду», підсумком роботи якої стало створення спеціальної міжвідомчої комісії, що мала розробити проект нового закону про розверстання сервітутів. Але вирішення справи знову затягнулось. І тому правобережні українські губернії, маючи один з найвищих рівнів природного приросту населення в імперії, були серед перших за кількістю безземельних селян.

Таким чином, низка обставин на зламі століть указувала, що селянська реформа 1861 р. не дала суттєвих результатів. Послідовними кроками відбувся процес обезземелення селянства. У зв'язку з демографічним стрибком, насамперед у сільській місцевості, громадський характер селянського землеволодіння вичерпав себе і став на заваді еволюції ринкових відносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Захарова П. Г. Крестьянская реформа 1861 г. в исторической перспективе (К проблеме: Россия и Запад – выбор пути развития) / П. Г. Захарова // Україна і Росія в панорамі століть. – Чернігів, 1998.
2. Военно-статистический сборник России. – [изд. 4-е, доп.]. – СПб., 1871.
3. Полное собрание законов Российской империи. – [2-е изд.]. – СПб., 1853. – Т. 27. – Отд. 1: 1852. – 801 с.
4. Громачевский С. Г. Ограничительные законы по землевладению в Западном крае с историческим обзором их, законодательными мотивами и разъяснениями / Громачевский С. Г. – [2-е изд.]. – СПб., 1904.
5. Полное собрание законов Российской империи. – [2-е изд.]. – СПб., 1867. – Т. 40. – 991 с.
6. Рихтер Д. Материалы по вопросу о земельном наделе бывших помещичьих крестьян и о сервитутах в юго- и северо-западных губерниях России / Д. Рихтер // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1900. – № 39.